

Eva Melmuková

Zápas církve české reformace o vlastní identitu

I. Církev bez restitucí – svědectví křesťanů, tvůrců tolerančních sborů z r. 1782

Léta 1782–1784 jsou obdobím zásadního přelomu – něco končilo a něco naopak začínalo.

Pro lepší pochopení této proměny je třeba si přiblížit realitu života dané doby. Jak ji prožívali lidé, kteří tvořili první toleranční sbory? Připomeňme si je v typických situacích: v plně evangelických a smíšených rodinách v centrální oblasti hustého evangelického osídlení nebo v okrajových oblastech, a to jako rodiny nebo pouhé jednotlivce.¹ Nezapomeňme přitom ani na pastory a učitele včetně jejich rodin. Všichni museli počítat s existencí za určitých předem stanovených podmínek.

Na většinu obyvatel dopadala pravidelná zátěž placení kontribucí a vykonávání robot, odevzdávání církevních desátků a případně štol v případě křtů, oddavek či pohřbů. Pokud měly rodiny děti školou povinné, existovala povinnost odevzdávat učitelům tzv. sobotales.²

Pro toleranční evangelíky k tomuto základnímu všeobecnému břemenu, od něhož ani v případě církevních dávek římskokatolické církvi nebyli osvobozeni (byť jejich služeb neužívali), vyrůstaly hmotné povinnosti další, těžko zvládnutelné. Byli povinni si postavit modlitebnu a obydlí pro pastora, tohoto pastora si povolal a zajistit mu plat, většinou zčásti v penězích, zčásti v naturální formě. Někde k těmto nákladům přibyla i starost o vlastní školu a zabezpečení existence učitele.³

To, co v římskokatolické církvi zajišťovali patroni, případně náboženský fond zřízený Josefem II. ze jmění zrušených klášterů,⁴ si museli toleranční evangelíci hradit v plném rozsahu sami. Odnikud nedostávali žádné dotace, nikdy nedošlo k žádným restitucím, i když to byla naprosto zřejmá záležitost (např. známé „Pražské Jezulátko“ je v základu kostel, který si postavili němečtí luteráni v letech 1611–1613,⁵ právě tak jako kostelík sv. Ducha na jihu Českomoravské vrchoviny z r. 1609 zbudovali zase evangelíci čeští).⁶

Jak tuto situaci toleranční evangelíci zvládali? Samozřejmě velice těžko, lze pokládat přímo za zázrak, že se za těchto okolností toleranční sbory vůbec objevily. Jejich situace, a to nejenom ve vzpomenuté souvislosti, se v podstatě rovnala situaci římskokatolické církve po r. 1948. To, co bylo ve dvacátém století vnímáno jako nejhorší útlak, bylo na konci 18. století přijímáno jako vysvobození. Potomci české reformace byli proto zkušenější a na ztížené podmínky připravenější. Jak k tomu došlo? Potřebné vysvětlení souvisí právě s proměnou let 1782–1784.

Je třeba vycházet z dvojího chápání církve, na něž v dávnější historii už upozornili např. valdenští a náš Petr Chelčický. Církev jako obecnství je tam, kde nutná organizační struktura tvoří prostě pomocnou síť (příklady: valdenští, česká reformace, rakouští a francouzští evangelíci za pronásledování 18. století). Církev jako součást správního, resp. mocensko-vládního aparátu je tam, kde existuje v propojení se státní mocí (příklady: římsko- a řeckokatolická církev, pravoslavné církve, církve oficiální světové reformace).⁷

Po vydání tolerančního patentu se v Čechách a na Moravě ve dvou letech v zásadě proměnila předtoleranční církve jako obecnství v církve jako součást správního aparátu, i když druhořadou.⁸

Se situací způsobenou touto proměnou, zápasí církve hlásící se k české reformaci dodnes. Projevilo se to zřetelně hned po r. 1918; problematika není vyřešena ani v současnosti.

II. Zápas církve české reformace o vlastní identitu po r. 1918

Vzápětí po vyhlášení státní samostatnosti 28. října 1918 se vytvořilo ústředí ze zástupců luterské i reformované církve, které stálo v čele dosavadního sjednocovacího úsilí. Tento Ústřední výbor českých evangelíků, který si vytyčil jako úkol znovusjednocení tolerančním patentem uměle rozdělených potomků

¹ Melmuková, Eva. Patent zvaný toleranční. 2. vydání, Neratovice 2012, s. 147nn, 155nn, 165nn.

² Vzhledem k propojení státu a římskokatolické církve znamenaly povinnosti k oběma těmto subjektům stejně vymahatelný závazek.

³ Blíže viz Melmuková, Eva. Patent zvaný toleranční. 2. vydání, Neratovice 2012, s. 225nn, s. 250nn.

⁴ Z tohoto fondu, nazývaného Náboženská matice, se mj. hradila také výstavba nových kostelů v místech, kde vzrostl počet obyvatel.

⁵ Otter, Jiří. Prahou po stopách české reformace. Praha 2001, s. 96–97.

⁶ Blíže viz Melmuková, Eva. Patent zvaný toleranční. 2. vydání, Neratovice 2012, s. 168, 170, 174–175.

⁷ Melmuková, Eva. Otázka kontinuity české reformace do počátku toleranční doby. In: Studia Comeniana et historica, Uherský Brod 2008, s. 252–259.

⁸ Stručné a přehledné zdůvodnění vzhledem k roku 1784 viz Melmuková, Eva. Patent zvaný toleranční, 2. vydání, Neratovice 2012, s. 230.

české reformace, chtěl navázat na v r. 1609 sjednocenou „Českou církev podobojí podle řádu administrátorova a seniorova“. Společným základem znovusjednocené církve měla být Bratrská a Česká konfese (proto byl nakonec stanoven její název Českobratrská církev evangelická). Na 17. a 18. prosince 1918 byl svolán generální sněm, který sjednocení potvrdil.

Od samého počátku v této církvi soupeřily dvě tendence. Základní orientací vzhledem k dožívání linie české reformace v předtoleranční církevním společenství byl návrat k církvi jako obecnství. Realitou však byla dosavadní struktura dvou protestantských církví, formálně zrovnoprávněných od r. 1861 s církví římskokatolickou. V tomto posledním období života v rakousko-uherské monarchii měly obě evangelické církve určitý podíl i na financování ze strany státu. Vzhledem k tomu bylo logické, že usnesení I. synodu ČCE v r. 1921 zní v bodu 7 takto: „Vyslovujeme se proti takové rozluce církve a státu, která historickou osobnost církví ničí, proměňuje je v pouhé kultické spolky, zbavuje je majetku a znamená v podstatě ubíjení jejich činnosti.“⁹ V bodu 18 se uvádí: „Kostely a jiné budovy, jakož i veškerý majetek církevní, pokud byl získán dary a příspěvky členů církve a souvěrců, buď církvi ponechán.“¹⁰ V pozadí těchto formulací je obava z církvim nepřátelské odlučky, realizované v r. 1905 ve Francii. Tam bylo provedeno opravdu rychlé a zásadní odtržení církví od jakýchkoli státních příspěvků, církevní budovy byly zestátněny, sbory a farnosti se měly nadále organizovat jako kultová a bohoslužebná sdružení, školství mělo být pouze laické, nikoli církevní. Odluka narazila na tvrdý odpor zejména římskokatolické církve, francouzští protestanti přijali zákon bez větších problémů, pouze si v průběhu let zajistili dovození přijímat dary a odkazy a mít jmění, z něhož by rostl finanční základ církevní organizace. Víme, že protestantismus ve Francii s historickou zkušeností obdobnou naší, přetrvával dodnes a kromě života ve vlastní zemi se stará i o misijní činnost v zahraničí, často velmi vzdáleném.

Jedna z nejvýznamnějších osobností ČCE ve dvacátých letech 20. století, novozákoník profesor dr. František Žilka velmi litoval, že k odluce u nás nedošlo už v r. 1918. Píše přímo: „Československá republika promeškala psychologický okamžik ku provedení rozlučky hned po převratu v říjnu 1918. V revoluční náladě a revolučním Národním shromáždění bylo možno přijmout zákon rozlukový. Vím velmi dobře, že v náhlém spádu událostí nebylo kdy, aby takový zákon mohl být propracován v podrobnostech. Ale bylo by stačilo odhlasovati zákon o jediném paragrafu, který by prohlašoval zásadní rozlučku a ukládal budoucí vládě promyslet jednotlivosti a uskutečnit je prováděcím nařízením.“¹¹

Odluku tedy Žilka považuje za přirozený způsob koexistence církví a státu: „Stává se přirozeným přesvědčením, že každá církev si má hradit své potřeby z příspěvků vlastních příslušníků. Prostý zdravý rozum vede k uznání, že tento způsob jest jedině spravedlivý. Nelze přece nikoho nutiti, aby z jeho peněz proti jeho přesvědčení byl vydržován kult, se kterým nemá nic společného, ano který pokládá za nepřípustný pro sebe a pro celek. Jest divné, že církev neuznává tohoto velmi pozitivního pravidla. Svědčí to o malém sebevědomí církve, ano svědčí to o nedostatku jemného, mravního svědomí, o nedostatku smyslu pro spravedlnost i rovnoprávnost. Je to projev násilnosti se strany nahodilé většiny.“¹² Samozřejmě, pokračování praxe z doby Rakousko-Uherska, vyžadované římskokatolickou církví, bylo nepřekonatelnou překážkou řešení otázky odluky: „Československá republika dneška nemá samostatného a nového stanoviska v otázce úpravy poměru mezi státem a církví. Nejen formálně převzala a zdělila takový stav, který byl v Rakousku před válkou; totiž věcně pokračuje na přejatém katolickém podkladě. Odtud rostou všechny obtíže.“¹³ „Jest arci pravda, že církve evangelické a československá přijímají od státu příspěvek na své potřeby. Zdá se to nedůsledností a jest jí opravdu, když proti principům protestantismu a svobodného církevnictví tyto církve trvají na stavu, podle kterého se jim dostává státní subvence. Sluší však mít na paměti, že tato nedůslednost jest pouze následkem neorganického vývoje v poměru mezi státem a církvemi. Dokud katolická církev dostává státní příspěvky, bylo by sice velkým gestem se strany ostatních církví, zřít se jich. Znamenalo by to přímou podporu katolicismu a sesílení jeho posic. Nikdo přece vážně nečeká od katolicismu, že by se velkomyslně vzdal státní podpory, kdyby ostatní církve z důvodů svědomí na ni resignovaly. Kdyby to učinily, nastal by zajímavý stav, že by malé a finančně slabé církve drobných lidí hradily své potřeby samy, a bohatá katolická církev se svými velkostatkami a milionovými fondy brala státní podpory dál.“¹⁴

⁹ Deset let Českobratrské evangelické církve 1918–1928, Praha 1928, s. 41.

¹⁰ Deset let Českobratrské evangelické církve 1918–1928, Praha 1928, s. 42.

¹¹ Mezi státem a církví (obsah přednášky prof. dr. Fr. Žilky), Praha 1926, s. 22.

¹² Mezi státem a církví (obsah přednášky prof. dr. Fr. Žilky), Praha 1926, s. 15.

¹³ Mezi státem a církví (obsah přednášky prof. dr. Fr. Žilky), Praha 1926, s. 11.

¹⁴ Mezi státem a církví (obsah přednášky prof. dr. Fr. Žilky), Praha 1926, s. 17.

V usnesení I. synodu ČCE z r. 1921 je nakonec ještě bod 19: „Budiž zákonem umožněna restituce majetku předbělohorské evangelické církve, který jí byl po Bílé Hoře konfiskován.“¹⁵ Žádná restituce nikdy provedena nebyla.

V září r. 1923 se konal I. sjezd československých evangelíků v Praze. Při té příležitosti v jednání IV. sekce „Idea české reformace a čsl. stát“ zazněla mj. tato slova: „Čsl. evangelíci pokládají vztah mezi církví a státem, jak se vyvinul v zemích římských, za přežitek středověku a překážku zdravého vývoje. Jejich programem jest taková úprava vzájemného poměru, aby svéráz a svoboda obou činitelů byla zachována a zaručena. Jsou pro rozlučku církve a státu. Tuto rozlučku si arci nepředstavují tak, aby se stát vzdal všech práv a římsko-katolická církev podržela veškeré výhody, výsady, državy, nebo tak, aby evangelické církve státem uznané v důsledku svého principiálního stanoviska se zřekly všeho, co jim dosud zjednávalo aspoň částečnou rovnoprávnost s církví římskou, kdežto římská církev by via facti setrvala ve svém dosavadním postavení.“¹⁶

V prvních letech samostatného státu byl ČCE na základě tzv. protestantského patentu z r. 1861 vyplácen státní příspěvek na věcné potřeby církevní správy a funkční platy ústředních orgánů.

V r. 1926 byl nastolen požadavek tzv. kongruy. Jde o pravidelný státní doplněk ke služnému církevních funkcionářů. Proti tomu se tehdy vyjadřoval František Žilka takto: „Žádná z evangelických církví na příklad neuznává a nechce, aby její funkcionáři byli pokládáni za zaměstnance státní a řazení do této kategorie. Netouží po tom ani církve československá. Všecky ostatní církve spolu s tím zamítají systém kongruový, podle kterého stát by z části nebo plně platil a vydržoval jejich duchovní.“¹⁷ „V zásadě žádáme, aby rozlučka přivedla takový právní stav, podle kterého by si každá církev hradila své potřeby z příspěvků vlastních členů. Než se to uskuteční, pokládáme za spravedlivý nárok rovnoprávnosti, aby stát přispíval ostatním církvím a bezkonfesijním organizacím přiměřenou částkou. Ale protestujeme proti tomu, aby se to dalo ve formě kongruy, která zavazuje stát k povinnosti vydržovati duchovní jako své zaměstnance a tím utužuje vztah mezi státem a církvemi.“¹⁸

Kongruový zákon byl však přece ještě v r. 1926 vydán a tím byl všem církvím zajištěn stabilní každoroční příjem.

Tím se stalo méně naléhavým dotování společné pokladny, kterou generální sněm v r. 1918 zřídil pro případ možné odluky. I v první době po jejím zřízení se ovšem zjišťovalo, že příjmy jsou zcela nedostatečné v porovnání s požadovanými náklady, protože obětavost sborů neodpovídá potřebám.

Poté došlo k zásadnímu zvratu v poměru církví a státu až v r. 1949 přijetím církevních zákonů po Únoru 1948. Všechny církve, pokud přijetí zákonů neodmítly, se dostaly do přímé závislosti na státu a jejich duchovní se tím stali státními úředníky, byť neplnohodnotnými a špatně placenými. Většina církví tehdy kapitulovala pod hrozbou přímého mocenského zásahu.

III. Cesta k odluce církví a státu v období České republiky

Česká republika zdělila vzhledem k církvím (včetně náboženských společností a židovské obce) stav na základě církevních zákonů z r. 1949. I když byl přirozeně nastolen stav svobodných církví ve svobodném státě, pokud jde o platy duchovních, zůstal i nadále v podstatě zachován stav daný uvedenými zákony. Církve dokonce ještě v posledním období jednotného Československého státu získaly v restituci část církevních budov. K restituční teče však byla ještě dlouhá cesta. Po nekonečných jednáních byla konečně v r. 2012 urychleně sjednána dohoda mezi církevními subjekty a židovskou obcí na straně jedné a českým státem na straně druhé. Tato dohoda narazila u široké veřejnosti nejen pro výši finančních odškodnění, ale především pro svou neprůhlednost. Spojuje v sobě dva odlišné prvky: restituční nároky a odluku státu a církví.

Odluka je tedy konečně skutečně přede dveřmi. Přehledné a jasné by bylo, kdyby stát po určité oboustranně dojednané období postupně snižoval svůj příspěvek církevním subjektům, protože většina z nich byla poškozena ve svém rozvoji nejen konfiskacemi, ale především atmosférou militantní ateistické státní orientace. Tento projekt postupného přechodu k samofinancování by neměl být v žádném případě spojován s restitucemi za zkonfiskovaný majetek, který nelze vydat v naturální formě.

¹⁵ Deset let Českobratrské evangelické církve 1918–1928, s. 42.

¹⁶ I. sjezd československých evangelíků ve dnech 27.–30. září 1923, Praha 1923, s. 74–75.

¹⁷ Mezi státem a církví (obsah přednášky prof. dr. Fr. Žilky), Praha 1926, s. 16–17.

¹⁸ Mezi státem a církví (obsah přednášky prof. dr. Fr. Žilky), Praha 1926, s. 18.

V dané souvislosti se však projevuje především veliký rozdíl v sebeuvědomění jednotlivých církví. Církev institučního typu potřebuje zajištění svého významu ve společnosti a odpovídající ekonomické zázemí. Takovou církví je bezesporu největší z církví v ČR, římskokatolická. ČCE je v podstatně složitější situaci. Zákonitě se v ní projevuje a zápolí dvojí princip. Vlastní, původní a vždy znovu objevovaný a prosazovaný, je církev jako obecnství. Faktickou návazností na rakousko-uherské církevní zákony se však dostala do situace církve institučního typu, vázané na stát. V cestě osvobození se z této závislosti jí hned na počátku její samostatné existence bránil jednak ohled na Slovensko, vázané ještě pevněji instituční strukturou, jednak vědomí, že by jí osvobození znevýhodnilo v porovnání s církví římskokatolickou, která je přirozeně odmítala. Dnes, kdy odluku lze chápat jako blízkou realitu, vyvstává otázka vlastní identity mimořádně naléhavě. ČCE se ocitla na rozcestí: pokračování ve směru instituční církve znamená ekonomické zajištění za cenu ztráty vlastní identity. Volba církve jako obecnství znamená zachování této identity za cenu velkého rizika.